

IJODKOR YARATGAN OCHERK JANRINING O`ZIGA XOS KOMPOZITSIYASI

Axmadjonova Muslimaxon
Namangan davlat universiteti
Filologiya fakulteti o'zbek tili
Yo'nalishi 4-bosqich talabsi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon ocherklarining o'ziga xos xususiyatlari, ocherk janrining takomilida tutgan o'rni, ahamiyati aks etgan.

Kalit so'zlar: kompozitsiya, lirika, ocherk, didaktika, nasrchilik, lirik qahramon, “Vayronalar orasidan”, “Bahor avvallari”

Cho'lpon hikoyalarida kuzatganimiz janr xususiyatlarining rang-barangligi uning ocherklariga ham xosdir. Cho'lpon ijodida ocherk janrida yozilgan asarlar salmoqli o'rin tutadiki, bu bejiz emas, albatta. Mutaxassislar fikricha, milliy adabiyotlar tarixida ocherk janrining gullab-yashnashi mavjud ijtimoiy munosabatlarning yemirilishi va ularning o'rnida yangilarining shakllanishi davrlariga to'g'ri kelar ekan. Ma'lumigizki, Cho'lpon ijodiy faoliyati — xoh inqilobgacha va xoh undan keyingi davrni oling — ayni shunday davrlarga to'g'ri keladi. Bezovta qalbning tinchiy olmagan, o'zini o'rtagan muammolarni anglash, ularni omma bilan o'rtoqlashish ehtiyojini har dam tuyub yashagani ham shundandir, ehtimol.

Cho'lponning matbuot yuzini ko'rgan ilk asarlaridan biri — "Bahor avvallari" nomli etyud (badiiy-publitsistik lavha) uning ocherk janridagi ilk mashqlaridan sanalishi mumkin. O'n yetti yoshli muallif voqelikka bir qur nazar tashlaydi-da, nigohiga ilingan narsalarni shoshib qalamga oladi: go'yo u rassomu ijtimoiy hayotning muayyan lahzasini matoda qotirib qo'yishga shoshilayotgandek. Muallif nigohi tabiatdan dehqonlarga, ulardan mahalliy boylarga, keyin tolibu mudarrislariga, nihoyat, "xushyoqmas xalq"qa ko'chadi — ularning birontasida uzoqroq to'xtalmaydi. Shu bois ham "Bahor avvallari" parchalardan tarkib topgan mozaikadek taassurot qoldiradi kishida: parchalar orasidagi choklar aniq ravshan ko'zga tashlanadi-yu, lekin bir butunlik yuzaga kelaveradi. Butunlikni ta'minlovchi unsur esa — muallif nigohi, uning voqelikka munosabati. Darvoqe, muallif munosabati ham qo'sh qirrali — lirik va kinoyaviy. Tabiatdagi jonlanish haqida gap ketganida liriklikka yo'g'rilgan ifoda jamiyat hayoti haqida so'z yuritilganida kinoyaviylik kasb etadi:

Iching choy, o'lturung behuda g'iybat sotub, ey xalq,
Kelur qish bir vaqt, qolmas sizga bu davru davronlar.

Avvalo, teskari ma`nodagi chaqiriq(kinoyaning bir turi — antifrazis) nafaqat tabiat bahori, ijtimoiy hayot bahorini-da g`aflatda o`tkazmaslikka undayotganini qayd etish lozim Zero, davr kontekstida ayni shu ma`no muallif uchun birlamchidir. Ikkinchidan, "Bahor avvallari"ning har bir kompozitsion bo`lagi she`riy misralar bilan yakunlanadiki, bu Cho`lpon an`anaviy nasrimiz, xususan, didaktik asarlarga xos usuldan foydalanganini ko`rsatadi. Aytish kerakki, an`anaviy shakldan foydalangan adib unga yangicha mazmun bag`ishlaydi: she`riy parchalarning g`oyaviy-badiiy funksiyasini tubdan o`zgartiradi. Agar didaktik nasrchiligimizda she`riy parchalar aytilgan fikrlarni jamlashu lo`nda ifodalashga xizmat qilgan bo`lsa, Cho`lpon ulardan o`zi tasvirlayotgan narsaga g`oyaviy-hissiy munosabatini ifodalash uchun foydalanadi.

"Bahor avvallari"da kuzatganimiz kinoyaviy ifoda yo`sinini o`ziga maxsus nuqtai nazar poetikasini taqozo qiladi. Ya`ni, bu holda muallifning chetdan kuzatuvchi mavqeida turishi kamlik qiladi, voqelikdan har tomonlama "yuqori" turishi taqozo qilinadi. Shunga ko`ra, Cho`lpon ijtimoiy hayotni "yuqori"dan kuzatadiki, shu tufayligina uning nigohi lahzalar mobaynida u ijtimoiy qatlamdan bunisiga ko`cha oladi, shu mo`jaz parcha orqali butunga — Turkiston ijtimoiy voqeligiga yaxlit munosabatini ifodalash imkoniga ega bo`ladi.

Cho`lponning yo`l ocherklaridan biri — "Vayronalar orasidan" nomli safarnomasida esa o`zgacha holga duch kelamiz: bunda muallif voqelikni "ichdan" kuzatadi. Andijondan O`sh va Jalolobodga qilingan safar davomida muallif o`zi guvoh bo`lgan eng xarakterli voqealarni, ko`zi tushgan narsalarni qayd etib boradi. Biroq safarnomani faktlarning oddiygina qaydi deya olmaymiz, zero, unda faktografik va tahliliy qatlamlar yonma-yon boradi. Asar markazida turuvchi sayyoh-muallif obrazi ikki qatlamning uyg`un birikuvini ta`minlaydi. Cho`lpon keltirayotgan faktlar reallikdan olingani ayon, biroq buni naturalistik qaydlar ma`nosida tushunmaslik lozim. Faol ijodkor shaxs sifatida Cho`lponning o`z qarashlari, orzu-intilishlari, bir so`z bilan, ijtimoiy-estetik ideali mavjud edi. Demakki, tanlanayotgan faktlar ham o`sha idealga mos, birinchi galda adibning qarashlariyu xulosalarini ifodalashga xizmat qiladilar. Shu ma`noda ularning aksariyatini publitsistik-illyustrativ obrazlar sirasiga qo`shishimiz mumkin.

"Vayronalar orasidan"ning kompozitsion qurilishi, bir tomondan, safarnoma janri talabi bilan, ikkinchi tomondan, undagi tahliliy qatlamning o`ziga xosligi bilan belgilanadi. Safarnoma janri talabidan kelib chiqqan holda makon va zamon o`zgarishlarining qat`iy tartibi saqlangan. Biroq bu yo`llardan ilgari ham ko`p bor yurgan sayyoh mushohadasi hozirgi mavjud faktlar bilangina qanoatlanmaydi: u o`zi bilgan o`tmishga bot-bot qaytadi, chog`ishtirishga intiladi. Yurt qayg`usida yashayotgan adib tafakkuri vaqt chegaralarini buzib yuboradi. Adib biron fakti keltirar ekan o`tmishni eslaydi, muqoyasa qiladi, uning o`ylari qatida esa doimo kelajak tashvishi botin bo`ladi. Fikrimizni asoslash uchun sayyohning birgina fakti

qay tarzda mushohada etishiga e`tibor beraylik. Xo`jaobod qishlog`i yaqinida "Farg`onaning mashhur qorunlaridan yahudiy simxoyevlar"ning pu-liyu hiylanayranglari bilan barpo etilgan bog` haqida quyi-dagilarni o`qiymiz: "Ko`p mevali daraxtdan iborat bo`lg`on ul keng bog`ni juda ko`p, hadsiz-hisobsiz kerak ko`chatlari bor ekan, g`alati ovrupovoriy imoratlar, gulshanlar yasalgan. Necha yuzlab qo`y, necha o`nlab mol-siyirlar, yaxshi ho`kuzlar necha juft otlar turg`onlar, dehqonchilik asboblarining ham har xili bo`lg`on.

Bu, albatta, ilgari vaqtda, mana bu kichik urushlar vaqtida bog`cha tamom ishdan chiqib, bir chakalakzor bo`lib qolg`on. Imoratlarini istehkom yasab olib bosmachilar bilan askarlarimiz, askarlarimiz bilan bosmachilar otishqonlar. Hisobsiz miltiq teshiklari yaqin zamondagi dahshatlik damlarni esga solub, masxara qilib turadurlar...

Ilgari tubjoy xalqidan bir necha kishi bog`ni hukumatdan ijaraga olg`on ekanlar. Keyingi vaqtda hukumat ul ijarachilardan qaytarib olub, "qishloq soyuzi" degan tashkilotga bergan. Bu tashkilot ziroat muhandislari yuborg`on, xo`jaobodliklardan mardikor yollab, ishlatub turadur. Biz o`tub ketayotqonda bir necha kishi zambar to`kub turar edi. Yiqilg`on, buzulg`on uylar tuzatilmakga boshlag`on, bog`chaga ham chinakam bel bog`lab ishlagan ko`rinadilar".

Yurtining kecha va bugunini qiyoslarkan, adib urush keltirgan vayronaliklarni ko`rib eziladi, urush asoratlari bartaraf etilayotganini, yaratish davri boshlanayotganini ko`rib dili taskin topadi. Biroq yo`l davomida duch kelgani ayrim faktlar uni chinakam tashvishga soladiki, ularni keltirish bilan o`quvchini yurtining ertasi haqida jiddiyroq mushohada qilishga undaydi. Cho`lpon Xo`jaobod paxta punktida "bir Zubov degan hazinachi bor ekan, uning eng shirin gapi ko`cha so`kishlarining o`rtacharog`i ekan" deya alamli istehzo bilan yozadi. Muallif Zubovning mahalliy aholiga haqoratimiz muomalasi haqida xabar berarkan, qiziq bir faktni gazetxon e`tiboriga havola qiladi. Gap shundaki, mahalliy aholi shikoyatlariga asosan O`sh hukumati (ya`ni, o`sha paytdagi uezd hukumati) Zubovni chaqirtirganida, u "ish vaqti borolmayman" deydi-da, bormay qo`yaqoladi. Qizig`i shundaki, "paxta ma`rakasiga zarar qilmasin, deb O`sh hukumati ham o`zicha bir narsa qilmasdan, muzofot mahkamalariga havola qilibdur". Ko`ramizki, bu o`rinda Cho`lponni oddiy bir kassirning mahalliy hukumatni mensimasligi emas, o`sha hukumatning kassir "ulug` og`a"lardan bo`lganligi uchun-da hech bir ta`sir qilolmasligi hayratga soladi. Boz ustiga, uezd hukumati paxta kompaniyasiga zarar yetishidan qo`rqib masalani yuqoriga oshirar ekan, demak, yuqori idoralar avvalo paxtani talab qiladi, uni yetishtirayotgan xalq sha`ni esa ikkinchi darajali masala. Shu o`rinda satr orasida Cho`lponning "bu mustamlakachilik siyosatining ayni o`zi emasmi?!" degan tashvishli savoli ko`zga tashlanadi. Zero, muallifning umidi ham shu aslida: u o`zi aytmagan, aytolmagan gaplarni ziyrak gazetxon uqib olishiga ishonadi. Qizig`i shundaki, adib bunga o`xshash faktlarni keltirganida, bog` misolida ko`rganimiz "o`tmish — hozir — kelajak" silsilasidan faqat

"hozir"ni oladi. Yuqoridagicha sxema asosida mushohada yuritib kelayotgan gazetxon beixtiyor yana o`sha yo`sinda o`ylay boshlaydi, yetishmayotgan xalqalarni o`zi topib, to`ldiradi. Ko`ramizki, asarning kompozitsion qurilishidagi o`ziga xoslik muallif ko`zlagan g`oyaviy-badiiy niyat bilan izohlanar ekan.

Cho`lponning "Yo`l ustaligi" nomli safarnomasi borki, uning janrini bu xil belgilashimizda shartlilik ulushi ko`proq. Sababi, asarda yo`l ocherkiga xos asosiy jihat — ko`rilgan narsa-hodisalarni makoniy o`zgarishlarga muvofiq tarzda tasvirlab borishlik yo`q. "Yo`l ustaligi"da yo`lda ko`rilgan narsa-hodisalar tasviri yoki tavsifi emas, sayyoh ruhiyatidagi his-tuyg`ularu o`y-fikrlar kurashining tasviri birlamchidir. Shu bois ham muallif yo`lda ko`rilgan narsa-hodisalar, manzillarni konkretlashtirmaydi — ular kechinmalarga turtki berishu o`zni anglash va ifodalash uchungina kerak. Shuni e`tiborga olgan holda "Yo`l ustaligi"ni lirik turga mansub, deyish mumkin(fikrimizcha, asar o`zining janr e`tibori bilan ko`proq "lirik poema"ga yaqin. Shunday bo`lsa-da, bir tomondan, uning tashqi shakliy xususiyatlari yo`l ocherkiga xosligi, ikkinchi tomondan, muomalada qulaylikni ko`zlab "safarnoma" tarzida nomlab turamiz). Asarning yana bir o`ziga xos jihati shundaki, unda ramziy-majoziy ifoda yo`lidan borilgan. Deylik, tabiat tasviri lirik-romantik ruhga yug`rilganga emas: unda goh sayyoh qalbi suratlanadi, goho bezovta qalb bilan uyg`unlik, goh esa zidlashuv kuzatiladi. Aytmoqchimizki, "Yo`l ustaligi"da tasvirlanayotgan narsa bilan ifodalanayotgan narsa orasida bevosita aloqa mavjud emas (bu haqda to`rtinchi bobda maxsus to`xtalamiz). Ya`ni, ifodalanayotgan narsa bevosita tasvirdan o`sib chiqmaydi, u ramzlar qatida botindir. Aniqrog`i, bevosita tasvirdan o`sib chiqayotgan mazmun ifodalash ko`zlangan mazmunni pardalab turadi, har ikkisi mustaqil holda yashaydi. Yuqoridagi mulohazalarimizdan ko`rinadiki, janr ramkalari Cho`lponning ijodiy izlanishlariga rahna sololmaydi, u janr doirasida tamomila erkin sezadi o`zini. Ayni shu ma`nodagi ichki ijodiy erkinlik sabab bu asarlar bir-biridan muallif tutgan mavqe, tafakkur tarzi, voqelikka munosabat turi, ifoda va tasvir yo`sini kabi muhim ko`rsatkichlar bo`yicha jiddiy farqlanadi, ularning har biri betakror originallik kasb etadi.

Cho`lpon nasri bilan ozmi-ko`pmi tanishgan kishi uning chin ma`noda shoir prozasi ekaniga amin bo`ladi. Zero, bu asarlarning qat-qatiga singib ketgan lirizm, lirik tafakkur har lahza she`r iforini taratib turadi. Bugina emas, Cho`lpon merosida "Ayriliq yo`li", "Chopon va paranji", "Qurbon", "Salom senga" kabi qator asarlar ham borki, ular tom ma`nodagi lirik hodisa — nasriy she`rlardir.

Kezi kelganda yana bir narsaga diqqatni jalb etish joiz. Cho`lponning vaqtli nashrlarda e`lon qilingan aksar she`rlari uning o`zi tartib bergan to`plamlariga kiritilmagan. Diqqat qilinsa, to`plamlarga kiritilmagan she`rlarning ko`pchiligida ochiq-oshkor publitsistika, deklarativlik ustunligini sezish qiyin emas. O`ylashimizcha, hassos shoirimiz she`riyatga yuksak talablar bilan yondoshgani uchun

ham publitsistik ruh-la yo`g`rilgan she`rlar bilan she`riy shakldagi publitsistikani farqlagan. Adibning nasriy she`rlarida ham publitsistik ruh ustivor, biroq ularni lirik hodisa deb ataymiz. Negaki, ularning lirik qahramoni — zamonasining dolzarb muammolari haqida o`ylayotgan Cho`lpon uchun shaxsiylik va ijtimoiylik chegarasi mavjud emas: millat, yurt qayg`usi uning qalbida obdon qaynab, dil qoniga to`yingachgina bo`g`ziga bir fig`on, hayqiriq bo`lib chiqadi. Tabiiyki, bu qaynoq tuyg`ularni taftini ketkazmay ifodalash uchun o`ziga maxsus shakl zarurdirki, Cho`lpon buning-da eng optimal yo`llarini izlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O.Sharafiddinov. Cho`lponni anglash.-T.,1994;
2. B.Do`stqorayev. Bir munozara tarixidan// Sharq yulduzi.- 1989.
3. O.Sharafiddinov. Ijod yo`li// Yoshlik.-1987
4. Cho`lponning ijod yo`li to`g`risida// Sharq yulduzi.-1988
5. E.Karimov. Olisdagi yorqin yulduz// Fan va turmush.-1988
6. B.Axmedov. Tong qorong`usida// O`zbekiston adabiyoti va san`ati.-1988.-
25noyabr
7. R.Otaboyev. Tong yulduzi shu`lolari// Sharq yulduzi.-1989